

WPROWADZENIE

Wszyscy patrzemy na otaczającą nas rzeczywistość w odmienny sposób; ten sam obiekt ukazuje się inaczej w zależności od wielu rzeczy i jedynie po jego szczegółowym rozważeniu można powiedzieć, że zna się go bardzo dobrze.

J. F. Peyron (tłum. własne)¹

Przez wieki na terenie Hiszpanii kolejne nakładające się na siebie warstwy zabudowy tworzyły coraz to bardziej złożone zespoły miejskie. Już w pierwszym okresie formowania się założeń urbanistycznych pojawił się element odgrywający w nich rolę przewodnią. Był to plac – kluczowy komponent w przestrzeni miasta. Siedem wieków obecności Rzymian sprawiło, że późniejsze nawarstwienia były zdeterminowane układami i oddziaływaniem kultury antycznej. Wytyczne przez Rzymian fora – miejsca o charakterze reprezentacyjnym, utylitarnym i symbolicznym – stały się fundamentem, na którym później rozwijał się plac średniowieczny. Były także wzorcem dla kształtujących się nowych placów, tak w miastach o genezie antycznej, jak i powstałych na surowym korzeniu. Tym samym mogły stanowić pewien model odniesienia dla jedynej i niepowtarzalnej w Europie koncepcji Plaza Mayor. Ukazaniu owego procesu ewolucji placu miejskiego w Hiszpanii, w obrębie miasta historycznego, poświęcona została niniejsza praca.

¹ J. F. Peyron, *Nuevo viaje en España hecho en 1772 y 1773* [w:] *Viajes de Extranjeros por España y Portugal*, t. III, ed. J. G. Mercadal, Madrid 1962, s. 719.

Pierwszym impulsem do zajęcia się tym tematem były opisy literackie. W czasie studiów w Zakładzie Iberystyki Uniwersytetu Wrocławskiego, które podjęła badaczka, równolegle studiując historię sztuki, jej uwagę zwróciły opisy miast zawarte w historycznych dziennikach podróżników, władców czy kartografów i geografów. Następnie pojawił się pomysł na ich wykorzystanie, a dalej na połączenie tych informacji z analizą przestrzenną. Najciekawszym elementem okazał się dla badaczki plac miejski. Place definiują oraz identyfikują przestrzeń miejską. Często stanowią też o jej tożsamości. Ze względu na wysokie walory przestrzenno-funkcjonalne są obszarem wyróżniającym się w strukturze miasta. Poprzez interesującą aranżację stają się nierzadko wyrafinowanym obiektem kultury i dziełem sztuki. Funkcjonują też jako tło wielu wydarzeń i przedsięwzięć artystyczno-rozrywkowo-komercyjnych. Zaspokajają tym samym różnorodne potrzeby ludzi, istotne dla ich indywidualnego i społecznego rozwoju. Zagadnienie to jest fundamentalne dla zrozumienia zarówno potrzeb człowieka, jak i procesu kształtowania się przestrzeni, która stanowi integralny element jego życia. Ukształtowane w okresie antycznym, a następnie w średniowieczu place miejskie na terenie Hiszpanii przetrwały do naszych czasów, świadcząc o trafności ówczesnych rozwiązań architektonicznych i ciągłości tradycji urbanistycznej.

Wybrany temat, choć z założenia miał być zbliżony do spójnej uwertury koncertowej, okazał się w toku pracy rozbudowaną i wielowarstwową kantatą. Autorka odwołała się tutaj do muzycznego porównania, ponieważ idealnie obrazuje ono problem, przed którym stanęła. Badacz zajmujący się miastem jako dziełem sztuki ma bowiem do czynienia z niezwykle złożoną materią o charakterze wieloaspektowej kompozycji. Pominięcie jakiegos elementu może się okazać kardynalnym błędem, wypaczającym, niekiedy drastycznie, dane zagadnienie przestrzenne. Tak więc plac w oderwaniu od otaczającego go kontekstu jest jedynie pustym hasłem zamieszczonym na stronach encyklopedii. Zestawiony jednak z repertuarem form, w relacji do terenu zabudowanego, do wytyczonych murów i traktów, zyskuje nowy, pełniejszy wymiar. Gdy dodamy do tego emocje uchwycone w diariuszach podróżników czy też na szkicach i wędutach dawnych kartografów, ukaże się nam interdyscyplinarność i wielopłaszczyznowość terminu, jakim jest miasto. Miasto będące partyturą poddawaną nieustannie weryfikacji i jednocześnie modyfikacji. Wraz z ostatnim rozdziałem pracy kompozycja ta nie dobiegła jednak końca. Stworzyła

natomiast możliwość poruszania się nowymi ścieżkami, porównywania utworów i zestawienia poszczególnych jego części.

Niniejsza publikacja obejmuje jedynie fragment rozprawy doktorskiej przygotowanej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. Rafała Eysymontta. W dysertacji doktorskiej została przedstawiona znacznie szersza perspektywa badawcza. Autorka, analizując różne formy i funkcje placów miejskich, ujęła tę problematykę w kontekście całokształtu różnorodnych układów urbanistycznych i programów miasta. W niniejszej zaś publikacji skupiła się głównie na analizie kształtowania się placu miejskiego w ośrodkach o genezie rzymskiej, od Forum Romanum, poprzez okres dominacji muzułmańskiej, a następnie chrześcijańskiej, aż po ukształtowanie się Plaza Mayor. Ideą było bowiem podkreślenie trwania tradycji antycznej i jej ewentualnego wpływu na kształt Plaza Mayor.

Analiza podjęta przez badaczkę w dysertacji doktorskiej stanowiła próbę charakterystyki różnorodnych zjawisk przestrzennych, które w konsekwencji mogły doprowadzić do powstania świadomie ukształtowanego, jedynego i niepowtarzalnego w Europie modelu placu Plaza Mayor – symbolu przestrzennego miast zarówno hiszpańskich, jak i południowoamerykańskich. Dokonana przez autorkę analiza genezy i ewolucji placu miejskiego oraz wielu układów urbanistycznych w Hiszpanii pozwoliła wyodrębnić pięć głównych linii rozwoju placu. Pierwsza z nich była związana z rozwinięciem modelu *castrum* i to ona stanowi główny element tej publikacji. Drugą linię rozwoju, organiczną, należy łączyć z pojawieniem się placu przykościelnego. Trzecia linia rozwoju placu wiązała się z rozwojem miast muzułmańskich w miejscu wcześniejszych ośrodków rzymskich, co również zostało ujęte w niniejszej książce. Czwarta linia rozwoju dotyczyła placów w miastach regularnych, powstałych na surowym korzeniu, m.in. w Kastylii i Aragonii. Wykazano, że na obu obszarach w XIII i XIV w. zachodziły podobne zjawiska urbanistyczne. Była to bowiem w pełni planowana i geometrycznie uporządkowana gospodarka przestrzenna, opierająca się na ortogonalnej sieci ulic. Podobne zjawiska zachodziły też w innych częściach Europy. Piąta linia rozwoju placu była wynikiem XIV- i XV-wiecznych zmian społecznych oraz zwiększania się świadomości estetycznej.

Założenie badawcze polegało zatem na wskazaniu, w jakim stopniu opisane zjawiska urbanistyczne, obejmujące też zróżnicowane formy placu miejskiego,

mogły mieć wpływ na powstanie w pełni dojrzałej formy przestrzennej, jaką jest Plaza Mayor.

Kontynuacja Forum Romanum jako głównego placu w mieście jest udokumentowana zwłaszcza w miastach postarabskich. Dawne, rzymskie forum, będące centrum życia publicznego, w Sewilli, Maladze, Carmonie, Barcelonie czy Walencji zostało przekształcone w muzułmańskie *zoco*, aby następnie stać się najważniejszym placem w średniowiecznym mieście chrześcijańskim. Pewną kontynuację przestrzenną można też zaobserwować w przypadku forum w miastach o proveniencji antycznej, które nie dostały się pod wpływy arabskie – autorka poświęciła temu osobny rozdział. Aby dać czytelnikowi szerszy pogląd na proces prowadzący do ukształtowania się Plaza Mayor, w kolejnym rozdziale skrótowo omówiła niezwykle ważne dla analizowanego problemu zjawisko, jakim było powstanie na obszarze Aragonii i Kastylii regularnego miasta z placem umieszczonym w jego centrum².

Zagadnienia poruszone zarówno w dysertacji doktorskiej, jak i w niniejszej publikacji są uzupełnieniem badań dotyczących kształtowania się przestrzeni publicznej prowadzonych w wielu krajach. Dotychczas temat urbanistyki hiszpańskiej był traktowany w polskiej literaturze przedmiotu bardzo pobieżnie lub wyrwykowo. Brakuje także opracowań ujmujących problematykę placów miejskich w Hiszpanii w szerszej perspektywie porównawczej. Z tego względu autorka, jako iberysta i historyk sztuki, postanowiła przybliżyć polskiemu odbiorcy informacje dotyczące architektury i urbanistyki na terenie dzisiejszej Hiszpanii ze szczególnym uwzględnieniem ewolucji placu miejskiego. Jest on najbardziej charakterystycznym elementem kultury hiszpańskiej. Szczególną uwagę zwraca jego funkcja ludyczna: głównego miejsca spotkań i interakcji społecznych. O ile w Polsce większość miast kojarzy się głównie z jednym rynkiem, o tyle Hiszpania przywodzi na myśl wiele wypełnionych ludźmi placów – placów, których historia sięga wczesnego średniowiecza, a często

² N. Bursiewicz, *Koncepcja miasta w przestrzeni i prawie średniowiecznej Kastylii*, publikacja przyjęta do druku po konferencji naukowej „Idea miasta – model miasta. Wyobrażenia na temat miast na przestrzeni dziejów”, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 2017; *eadem*, *Ku idealnej koncepcji miasta. Przemiany urbanistyczno-architektoniczne w wybranych miastach hiszpańskich Królestwa Aragonii pomiędzy XII i XIV wiekiem* [w:] *Procesy przemian w sztuce średniowiecznej*, red. R. Eysymontt, R. Kaczmarek, Warszawa 2014, s. 61–79.

także starożytności. Wielowiekowa tradycja konsekwentnego wykorzystywania tamtejszej przestrzeni publicznej do celów reprezentacyjnych, handlowych, usługowych, rekreacyjnych, kulturalnych i ludycznych sprawiła, że Hiszpania jest w tym zakresie niezwykle interesującym i ważnym terenem badawczym.

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

W pracy zastosowano następujące metody badawcze:

- samodzielne pomiary przy użyciu cyfrowego dalmierza laserowego oraz za pośrednictwem planów katastralnych³ umieszczonych w następujących serwisach internetowych:
 - Portal de la Dirección General del Catastro (www.catastro.meh.es),
 - Catastro urbano de Gipuzkoa (www4.gipuzkoa.net/ogasuna/catastro/presenta.asp),
 - Servicio de Riqueza Territorial; Gobierno de Navarra (<https://catastro.navarra.es>);
- analizę i krytykę źródeł ikonograficznych i kartograficznych.

Badania ikonograficzne i kartograficzne przeprowadzono w następujących instytucjach:

- Biblioteca Nacional de España – Cartografía – najstarsze zbiory kartograficzne,
- Archivo General Militar de Madrid – Cartoteca – plany miast hiszpańskich z XVII–XX w.,
- Archivo General de Indias de Sevilla – plany miast Ameryki Łacińskiej;
- źródła: opisy literackie, podróźnicze, dzienniki i kroniki, stanowiące źródło do recepcji miasta i placów w różnych epokach⁴. Odwołano się do pisarzy antycznych, m.in. do Witruwiusza, Strabona, Arystotelesa, wizygockich, m.in. św. Izydora z Sewilli (560–636), do tekstów średniowiecznych autorów chrześcijańskich, m.in. Kodeksu Kalikstyńskiego (XII w.), św. To-

³ Wykonane przeze mnie pomiary oznaczyłam symbolem (P) umieszczonym bezpośrednio przy danym pomiarze.

⁴ Pojawiające się w niniejszej pracy tłumaczenia tekstów wyszczególnionych autorów wykonałam samodzielnie.

masza z Akwinu (1225–1323), Francisca Eiximenisa (1330–1409), tekstów średniowiecznych pisarzy arabskich i hiszpańsko-arabskich, m.in.: Abulfedy (Abu al-Fida, 1273–1331), Yāqūta ibn-‘Abdullaha al-Rūmī al-Hamawī (1179–1229), Abu ‘Abd Allah al-Bakriego (1014–1094), Lisana al-Din ibn al-Jatiba (1313–1374), Abd al-Malik ibn Sahib al-Salā (1142–1197), autorów renesansowych, m.in.: Leona Battisty Albertiego (1404–1472), Sáncheza de Arévalo (1404–1470), Hieronima Münzera (1437–1508) Leóna de Rosmithala (1465–1467), Mikołaja von Popplau (1443–1490), Andresa Navagero (1483–1529), Pedra de Mediny, (1493–1567), XVII- i XVIII-wiecznych pisarzy i podróżników, m.in.: Alberta Jouvina de Rocheforta (1640–1710), Henry’ego Swinburne’a (1743–1803), Richarda Twissa (1747–1821), Josepha Townsenda (1739–1816), pisarzy XIX-wiecznych, m.in.: Edmonda de Amicisa (1846–1908), Paula Gustave’a Dorégo (1832–1883), Jeana Charles’a Davilliera (1823–1883).

Analiza historycznych rozporządzeń prawnych jest jedną z ważniejszych metod w badaniach urbanistycznych dotyczących okresu średniowiecza. Dzięki aktom prawnym, statutom miejskim feudałowie kształtowali miasto i porządkowali przestrzeń. W pracy odwołano się m.in. do następujących zapisów prawnych: kolekcja dokumentów miasta Leónu z lat 1219–1400, *fuero* z miasta Jaca (1076 r.), *fuero* z León (1017 r.), *ordenanze* Toledo (1400 r.), najstarsze *ordenanze* Saragossy, *ordenanze* Rondy z XVI w., średniowieczne przywileje i *ordenanze* Sewilli z XVI w., *ordenanze* Granady, rozporządzenia rajców miasta Walencji z XIV i XV w., *Siete Partidas* z lat 1251–1265 Alfonsa X⁵;

⁵ M. Fuentes, *Colección documental del archivo de León 1219–1400*, León 1998, dokument nr 218; *Concilium Legionense. Anno Christi 1020* [w:] *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los Reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra*, t. 1, ed. T. Muñoz y Romero, Madrid 1847, art. XLVI; A. López Ferreiro, *Fueros municipales de Santiago y su tierra*, t. 1, Santiago 1985; C. M. Vigil, *Colección histórico-diplomática del ayuntamiento de Oviedo*, Oviedo 1889/La Coruña 2013; P. Morollón Hernández, *Las ordenanzas municipales antiguas de 1400 de la ciudad de Toledo*, „Espacio, tiempo y forma”, Serie III, „Historia medieval” 2005, nr 18; *Ordenanzas antiguas de la muy noble qibdat de Toledo, 1400* [w:] *Las ordenanzas municipales antiguas de 1400 de la ciudad de Toledo*, P. Morollón Hernandez, „Espacio, Tiempo y Forma”, Serie III, „Historia Medieval” 2005, t. 18; M. M. Gandó, *Ordenanzas de la ciudad de Zaragoza*, Zaragoza 1908; *Antiguas ordenanzas municipales de la ciudad de Ronda y su jurisdicción: mandadas pregonar por orden del rey Don Felipe en la plaza de viva rambla de la ciudad de Granada en el año 1568*, Ronda 1889; J. D. González Arce, *Documentos medievales de Sevilla en el archivo de Murcia: Fueros, privilegios, ordenanzas, cartas XIII–XV*, Sevilla 2003; J. D. González Arce, *Fueros, privilegios, ordenanzas*,

- metodę porównawczą. Odwołanie się do średniowiecznych realizacji urbanistycznych i architektonicznych poza granicami Hiszpanii umożliwiło zaobserwowanie symultaniczności pewnych zjawisk, które wystąpiły niezależnie od siebie na odległym i odmiennym obszarze geograficznym;
- metodę regresji. Pozwoliła ona na badanie dawnych zjawisk przestrzennych na podstawie danych terenowych i współczesnych materiałów kartograficznych;
- analizę wyników badań archeologicznych. Umożliwiły one wielokrotnie konfrontację z informacjami zawartymi w opracowaniach historycznych, pozwoliły na trafniejsze prześledzenie układów historycznych, a także na zrozumienie ewolucji przestrzennej badanych założeń antycznych i średniowiecznych. Pomocne okazały się zwłaszcza wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w ośrodkach postrzymskich. W wynikach badań archeologicznych dotyczących poszczególnych miast, których geneza sięga okresu antycznego, znalazły się informacje dotyczące lokalizacji forum, głównych traktów i kształtu antycznego założenia⁶. Do wyników prac

cartas XIII–XV, Sevilla 2003; I. M. Pons Tovar, *Estudio lingüístico de las ordenanzas sevillanas*, Málaga 2007; *Ordenanzas que los muy ilustres, y muy magníficos señores Granada mandaron guardar, para la buena gouernacion de su Republica, impressas año de 1552, que se han buuelto a imprimir por mandado de los señores Presidente, y Oydores de la Real Chancilleria de esta ciudad de Granada, año de 1670, añadiendo otras que no estauan impresas*, ed. F. Ochoa, Granada 1672; M. M. Carcel Orti, J. Trenchs Odena, *El Consell de Valencia: disposiciones urbanísticas (siglo XIV)*, „En la España medieval” 1985, no. 7; R. Martí de Viciana, *Crónica de la Índita y Coronada Ciudad y Reino de Valencia*, t. 3, Valencia 1564 [reprint 1972]; *Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio: cotejadas con varios códices antiguos por la Real Academia de la Historia*, Madrid 1807.

- ⁶ Astorga: M. L. González Fernández, *Origen militar y desarrollo urbano de Asturica Augusta* [w:] *Hispaniae urbes. Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas*, ed. J. Beltrán Fortes, O. Rodríguez Gutiérrez, Sevilla 2012. Ecija: I. Carrasco Gomez, C. Romero, *Excavaciones arqueológicas en la Plaza de España s/n. Écija (Sevilla)*, „Anuario Arqueológico de Andalucía”, t. 3, Cadiz 1995. Lugo: M. C. Carreño Gascón, E. González Fernández, *La capital del extremo noroeste hispánico. Lucus Augusti y su tejido urbano a la luz de las últimas intervenciones arqueológicas* [w:] *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico: actas del Congreso Internacional, Lugo 15–18 de mayo de 1996*, t. 2, coord. A. R. Colmenero, Lugo 1999; A. R. Colmenero, M. C. Carreño Gascón, *La trama urbanística de Lucus Augusti: génesis y evolución* [w:] *Hispaniae urbes. Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas*, ed. J. Beltrán Fortes, O. Rodríguez Gutiérrez, Sevilla 2012; N. Peinado Gómez, *Bimilenario de la fundación de la ciudad de Lugo*

archeologicznych odniesiono się także w trakcie pracy nad rozdziałami dotyczącymi rozwoju przestrzennego miast muzułmańskich⁷.

Oprócz wyżej wymienionych należy dodać jeszcze jedną, najprawdopodobniej najważniejszą metodę: bezpośrednią obserwację i analizę miast. Ich aktualny wygląd niesie ważny przekaz historyczny i uświadamia trwanie wzorców średniowiecznych i pierwotnego planu. Jest także źródłem informacji o historii przemian przestrzennych miasta. Ślady przeszłości zachowały się w biegu ulic, w rozplanowaniu i wyglądzie placów, w elewacji, materiałach i motywach zdobniczych.

STAN BADAŃ

Dotychczas w polskiej literaturze przedmiotu nie podjęto badań nad zagadnieniem ewolucji placów miejskich na terytorium Hiszpanii, co umożliwiłoby stworzenie szerszej perspektywy porównawczej. Niewiele uwagi poświęcono także samej historii urbanistyki hiszpańskiej. Helena Sawczuk w *Historii budowy miast* (Białystok 1987) skoncentrowała się głównie na opisanu Francji, Włoch, Szwajcarii czy Niemiec. Hiszpanię pominął także Tadeusz Wróbel w *Zarysie historii budowy miast* (Wrocław 1971). Janusz Słodczyk w *Historii planowania i budowy miast* (Opole 2012), w rozdziale dotyczącym ośrodków miejskich budowanych na fundamentach antycznych, podał przykłady jedynie z obszarów dzisiejszych Francji i Niemiec. Spośród miast nowych ponownie opisał te powstałe na terenie Francji oraz Szwajcarii i południowych Niemiec, a także w Republice Florencji. Umieścił jednak opis kilku ośrodków z terenu

[*Texto impreso*]: *ensayo histórico arqueológico*, Lugo 1975. Kordoba: C. Marquez, *Transformaciones en los foros de colonia patricia* [w:] *Kordoba Forum Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*, ed. J. M. Noguera Celdran, Murcia 2009.

⁷ Malaga: J. B. Salado Escaño i in., *Evolución urbana de la Málaga islámica. Siglos VIII–XV* [w:] *La Ciudad en Al-Andalus y el Magreb*, Algeciras 1999, wyd. Fundación El Legado Andalusi, Granada 2002. Almería: J. L. Garcia López i in., *Madina al-Dajiliyya: transformación histórica de un espacio urbano. Excavaciones arqueológicas en la almedina de Almería*, „Anuario Arqueológico de Andalucía” 1992, t. 3. Sevilla: Á. Jiménez Sancho, *La formación de los barrios de San Vicente y San Lorenzo de Sevilla*, „Archivo Hispalense” 2007, t. XC, no. 273–275.

chrześcijańskiej części Hiszpanii, takich jak Puente la Reina, Villareal, Briesca czy Santa Fe⁸.

Najczęściej w literaturze polskiej lub przetłumaczonej na język polski można spotkać informacje dotyczące architektury hiszpańskiej. W serii książek Könemanna: *Sztuka romańska, Sztuka gotyku, Sztuka i architektura: Andaluźja*, znalazły się rzeczowo opracowane rozdziały dotyczące architektury danego okresu na terytorium hiszpańskim. Tematyką architektury muzułmańskiej oraz stylu mudejar zajął się Józef Frazik w książce *Arabska architektura Tunezji, Maroka oraz mauretańskiej Hiszpanii* (Kraków 1993)⁹. Krótka wzmianka na temat urbanistyki hiszpańskiej, niestety odwołująca się jedynie do rozwoju Pampeluny, znalazła się w monografii Marka Słonia *Miasta podwójne i wielokrotnie w średniowiecznej Europie* (Wrocław 2010)¹⁰. Wacław Ostrowski w tekście *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko* (Warszawa 2001) poświęcił urbanizacji Hiszpanii zaledwie niewielki fragment dotyczący Santiago de Compostela oraz Puente la Reina wraz z planami obu ośrodków.

Na język polski przetłumaczono książkę Wilfrieda Kocha *Styl w architekturze* (Warszawa 1996). Znalazły się w niej krótkie, acz treściwe teksty na temat hiszpańskiej architektury romańskiej i gotyckiej oraz hiszpańsko-islamskiej¹¹. Na uwagę zasługuje również tłumaczenie pracy Leonarda Benevolo *Miasto w dziejach Europy* (Warszawa 1995), w której średniowieczna Hiszpania wspomniana została kilkakrotnie, jednakże w bardzo zdawkowej formie. W książce tej jest też mowa, choć w skrótowy sposób, o niewielkich *poblaciones*, XIV-wiecznych założeniach *ex novo*, oraz o urbanistyce miast iberoarabskich. W jednym zdaniu wspomniano także o teoriach Eiximenisa¹².

W Hiszpanii badania nad problematyką tamtejszych placów miejskich rozpoczęły się w latach sześćdziesiątych XX w. Tematyką tą był szczególnie zainteresowany José Luis García Fernández, którego rozprawa doktorska dotyczyła

⁸ J. Słodczyk, *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012, s. 93–95.

⁹ J. T. Frazik, *Arabska architektura Tunezji, Maroka oraz mauretańskiej Hiszpanii*, Kraków 1993, s. 34–76, 107–152.

¹⁰ M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotnie w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 81–83.

¹¹ W. Koch, *Styl w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, tłum. W. Baraniewski i in., Warszawa 1996, s. 82–89, 128–130, 169, 171, 173.

¹² L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 1995, s. 67.

placów miejskich w Madrycie i Toledo. Napisana przez niego (we współpracy z Leną Saladiną Iglesias Rouco) książka *La plaza en la ciudad y otros espacios significativos: Galicia, Asturias, Cantabria, País Vasco, Navarra*, wydana w 1986 r., zawiera szczegółowe opisy, plany oraz ilustracje poszczególnych placów miejskich w wybranych, północnych regionach Hiszpanii. Wifredo Rincón García w pracy *Plazas de España* z 1998 r. skoncentrował się zaś na wyszczególnieniu cech charakterystycznych dla głównych Plazas Mayores w różnych regionach tego kraju¹³. W obu publikacjach problematyka genezy placu miejskiego i jego ewolucji została potraktowana pobieżnie. Powstaniem placu miejskiego, ale jedynie na obszarze Kastylii w okresie średniowiecza, zajął się José Luis Sainz Guerra z uniwersytetu w Valladolid w książce *La genesis de la plaza en castilla durante la edad media: la plaza y la estructura urbana* (Valladolid 1990). Ważną część hiszpańskiej literatury przedmiotu stanowią szczegółowe opracowania dotyczące poszczególnych placów¹⁴.

W tekście odwołano się także do wielu opracowań z zakresu historii urbanistyki hiszpańskiej, ponieważ omówienie problematyki placu bez wpisania go w kontekst miejski byłoby niepełne. Badaczka podeszła jednak do tych materiałów krytycznie, konfrontując na bieżąco główne tezy z wynikami badań archeologicznych. Wśród publikacji przybliżających tę tematykę należy wymienić dwie książki Antonia Boneta Correi: *Urbanismo en España e Hispanoamerica* (Madryt 1991) oraz *Morfología y ciudad: urbanismo y arquitectura durante el antiguo régimen en España* (Barcelona 1975). W drugiej z wymienionych pozycji znajduje się obszerny rozdział na temat koncepcji rozwoju Plaza Mayor w Hiszpanii od XVI w. Correa opisuje także osobno place barokowe oraz XIII-wieczne założone na planie oktagonalnym. W pracy *Urbanismo en España e Hispanoamerica* została podana ogólna charakterystyka hiszpańskich miast renesansowych oraz barokowych. Opisano w niej także poszczególne elementy architektoniczne składające się na plac miejski. W drugiej części

¹³ W. Rincón García, *Plazas de España*, Madrid 1999.

¹⁴ Do opracowań tych należą m.in.: A. Rebollo Matias, *La plaza y mercado mayor de Valladolid 1561–1595*, Valladolid 1989; A. Rodriguez G. de Ceballos, *La plaza mayor de Salamanca*, Salamanca 1991; P. La Porte Fernandez-Alfaro, *La plaza mayor de Atienza en el siglo XVI*, „Anales de Historia del Arte” 1991–1992, t. 3, s. 53–76; J. M. Lope Toledo, *La plaza mayor de Logroño*, „Berceo” 1962, no. 65, s. 409–424.

tej książki Correa zawarł krótką historię rozwoju i ewolucji placu miejskiego w Ameryce Łacińskiej. Przemianami miast hiszpańskich zajmował się również Oskar Jürgens. Poszczególne okresy w historii urbanistyki Półwyspu Iberyjskiego zostały opisane w pracy zbiorowej *Resumen histórico del urbanismo en España* (Madryt 1987). Autorami poszczególnych rozdziałów są najwięksi znawcy w tej dziedzinie: Antonio García y Bellido (prehistoria, antyk), Leopoldo Torres Bálbas (średniowiecze), Luis Cervera Vera (XVI w.), Fernando Chueca Goitia (Burbonowie), Pedro Bidagor Lasarte (XIX w.). Nie sposób też pominąć José Marii Lacarry, twórcy licznych prac na temat urbanistyki aragońskiej, w tym *El desarrollo urbano de las ciudades de Navarra y Aragón en la Edad Media* (Saragossa 1950). Ważną publikacją jest również *Urban development in Southern Europe: Spain and Portugal* (Ontario 1967) Erwina Gutkinda. Nieocenione kompendium wiedzy na temat średniowiecza na obszarze Hiszpanii, w tym także urbanistyki, stanowi zbiór artykułów wydawanych od 24 lat po kongresie Semana de Estudios Medievales w Nájera (Logroño, Instituto de Estudios Riojanos)¹⁵. Kolejną publikacją, o której warto wspomnieć, jest praca Pierre'a Lavedana i Jeanne Hugueney *L'urbanisme au Moyen Age* (Paryż 1974), w której pojawiają się skrócone opisy takich miast, jak Pampeluna, Oviedo, Toledo, Madryt, oraz ośrodków iberoarabskich.

Problematyka związana z miastami hiszpańsko-muzułmańskimi została poruszona i dokładnie opisana w dwóch pracach: *Ciudades hispanomusulmanas* Basilia Pavona (Madryt 1992) oraz w *Ciudades Hispanomusulmanas* Leopolda Torresa Balbása (Madryt 1985). W pierwszej z nich autor wyjaśnił pojęcia arabskich placów i *zocos* oraz opisał poszczególne miasta z zajętego przez muzułmanów terytorium Hiszpanii. Z kolei Torres Balbás zajął się dokładną charakterystyką miasta muzułmańskiego na terenie Hiszpanii, analizując wiele elementów przestrzeni miejskiej, takich jak place, ulice, urządzenia handlowe. Przybliżył także momenty styczne i przejściowe pomiędzy dwiema kulturami – chrześcijańską i muzułmańską. Najznamienitszym dziełem tego badacza jest najważniejsza dla historii urbanistyki iberoarabskiej publikacja *Al-Andalus: crónica de la España musulmana* (Madryt 1981).

¹⁵ Większość artykułów jest dostępna w wersji elektronicznej na stronie: <http://dialnet.unirioja.es/congreso/853>.

Znajdują się w niej fragmenty tekstów arabskich, poezji, rozporządzeń, kronik z tłumaczeniami oraz wczesne publikacje autorów chrześcijańskich. Całość opatrzona została szczegółowym komentarzem historyka. Bogatym źródłem informacji są także materiały z międzynarodowego sympozjum „La ciudad islámica”, zorganizowanego w 1991 r. przez Institución Fernando el Católico, oraz z II Międzynarodowego Kongresu „La ciudad en el al-Andalus y el Magreb” w Algeciras w 1999 r.

Niebagatelną rolę w powstaniu niniejszej książki odegrały także konsultacje z wybranymi hiszpańskimi specjalistami. Były one niezmiernie pomocne w doborze przykładów, wyborze materiałów źródłowych oraz w trakcie pracy nad formułowaniem wniosków. Wygłoszone przez badaczkę na uniwersytetach w Oviedo i Walencji referaty umożliwiły zaprezentowanie jej badań tamtejszym specjalistom w zakresie historii i historii sztuki, m.in. znakomitemu mediewiście prof. Juanowi Ignacio Ruizowi de la Peña. Autorka przeprowadziła też konsultacje z dr Marią Álvarez Fernández, specjalizującą się w historii urbanistyki Oviedo, z Álvarem Solano Fernándezem-Sordo, doktoryzującym się z historii urbanistyki średniowiecznej w Hiszpanii, z Alexandrem Cowanem, badaczem historii urbanistyki, redaktorem naukowym i współautorem publikacji *Mediterranean Urban Culture, 1400–1700* (Exeter 2002), oraz z prof. Piotrem Sawickim z Zakładu Iberystyki Uniwersytetu Wrocławskiego.

UKŁAD PRACY

Niniejsza książka została podzielona na rozdziały, które przybliżają kolejno proces kształtowania się ośrodków miejskich, a w ramach ich granic – poszczególnych placów od czasów dominacji fenickiej i greckiej aż do 1561 r., czyli do momentu zaprojektowania Plaza Mayor w Valladolid. W rozdziale pierwszym wyjaśniono wybór tematu pracy, jej cele, a także zaprezentowano zastosowane metody badawcze i aktualny stan badań. W rozdziale drugim przedstawiono rozwój placów miejskich w miastach greckich i rzymskich na terenie dzisiejszej Hiszpanii. To właśnie starożytnym Grekom i Rzymianom zawdzięczamy wprowadzenie na analizowany obszar wzorca miasta regularnego, z obszernym, świadomie zaprojektowanym placem publicznym. Rozdział

trzeci został poświęcony przemianom urbanistycznym w okresie wizygockim. Wskazano przede wszystkim najważniejsze cechy tych ośrodków, a także przywołano postać Izydora z Sewilli oraz jego definicję miasta. Rozdział czwarty zawiera ogólny zarys historyczno-przestrzenny, w który wpisuje się proces kształtowania się hiszpańskich miast w okresie średniowiecza. Posłuży on jako swoista baza do późniejszej analizy wybranych układów przestrzennych z placem odgrywającym w nich rolę nadrzędną. Te bowiem doprowadziły do powstania Plaza Mayor. Stworzony w ten sposób kontekst pozwolił także na trafniejsze i bardziej przejrzyste usytuowanie i opisanie poszczególnych zjawisk urbanistycznych w dalszych częściach książki.

W rozdziale piątym, zatytułowanym *León, Lugo, Astorga – kształtowanie się przestrzeni publicznej w wiekach średnich*, omówiono ewolucję układów urbanistycznych wspomnianych miast od XI do XIII w. Na wstępie przybliżono najważniejsze elementy historycznego układu miast. Następnie zwrócono uwagę na przestrzeń publiczną będącą determinantą rozwoju tych miast. Na koniec, odnosząc się do całego rozdziału, podsumowano proces kształtowania się i rozwoju placów miejskich.

Rozdziały szósty i siódmy zostały poświęcone przemianom przestrzennym w miastach o dominującym dziedzictwie arabskim. Ze względu na obszerność i wieloaspektowość tematu analiza struktury architektoniczno-urbanistycznej w Al-Andalus została potraktowana wybiórczo, gdyż posłużyła głównie jako baza do analizy chrześcijańskich interwencji dokonanych w miastach iberoarabskich po ich rekonkwiescie. W rozdziałach tych przedstawiono zatem wszystkie te elementy przestrzenne, które podlegały przemianom po tym, jak miasta przejęli chrześcijanie.

W rozdziale ósmym omówiono w formie skrótowej różnorodne zjawiska przestrzenne związane z kształtowaniem się placu w średniowiecznej Hiszpanii. Wśród nich wyszczególniono niewielkie ośrodki wczesnośredniowieczne z placem przykościelnym, miasta o dominującej władzy kościelnej oraz regularne założenia na terenie Królestwa Kastylii i Aragonii. Uwagę zwrócono zwłaszcza na wpływ władców na kształt średniowiecznego miasta oraz na rolę pochodzących z końca XIV w. i z XV stulecia pierwszych rozważań teoretycznych, m.in. Francisca Eiximenisa i Sáncheza de Arévalo.

Rozdział dziewiąty poświęcono ostatniemu etapowi kształtowania się regularnego placu. Podkreślono znaczenie wpływu Królów Katolickich na

kształt XV-wiecznego miasta, a także opisano powstałe z ich inicjatywy regularne ośrodki z placem, który zaczął wówczas funkcjonować jako centrum życia towarzyskiego, handlu i kultury. W tej części książki szczególną uwagę zwrócono na nowożytnie cechy w kształtowaniu placu, a mianowicie na przewagę względów estetycznych i reprezentacyjnych nad użytkowymi.

W ostatnim, dziesiątym rozdziale omówiono powstanie Plaza Mayor w Valladolid. Wspomniano również o wytycznych Filipa II Habsburga dotyczących urbanistyki, a także wskazano na możliwe wzorce powstania modelu miasta regularnego w hiszpańskich koloniach na terenie Ameryki Łacińskiej.

Niniejsza książka jest fragmentem dysertacji doktorskiej *Od średniowiecznego parwis do Plaza Mayor. Ewolucja placu miejskiego w Hiszpanii w obrębie miasta historycznego*, przygotowanej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Rafała Eysymontta. Chcę również złożyć podziękowania recenzentom rozprawy – Pani Profesor Urszuli Sowinie i Panu Profesorowi Bogusławowi Krasnowolskiemu – za pozytywną ocenę dysertacji i konstruktywne uwagi, które posłużyły do uporządkowania kwestii przeoczonych w trakcie powstawania rozprawy, pozwoliły na jej udoskonalenie oraz ułatwiły przygotowanie książki do druku.

Szczególne podziękowania należą się promotorowi – Panu Profesorowi Rafałowi Eysymonttowi – za całą przekazaną mi przez te lata wiedzę, za dzielenie się swoją urbanistyczno-architekoniczną pasją, za wsparcie merytoryczne, ofiarowany mi czas, wyrozumiałość oraz motywację do krytycznego spojrzenia na problematykę badawczą.

Za nieocenione wsparcie, cierpliwość i mobilizację jestem wdzięczna rodzinie, mojemu partnerowi oraz najbliższym mi osobom, bez których realizacja tego projektu nie byłaby możliwa.